

Краљ Милутин са сином Константином и родитељима монасима на фресци у Грачаници

БРАНИСЛАВ ТОДИЋ

Приликом рада на монографији о сликарству Грачанице посебну тешкоћу ми је задавало препознавање два монашка портрета на источном зиду припрате (сл. 1). Прихватио сам тада да је уз краљицу Јелену приказан њен син и ктитор цркве, краљ Милутин, али сам напоменуо да „проблем ове грачаничке фреске остаје још увек отворен, и није искључено да ће се он, са новим доказима, и друкчије решити”.¹ Претресајући још једанпут ставове својих претходника, који су много пута писали о овој фресци², враћам се овде на покушај њеног разрешења и препознавања представљених особа.

¹ Б. Тодић, *Грачаница — сликарство*, Београд — Приштина 1988, 76, 130—132 (и нап. 362).

² П. Поповић, *Краљ Милутин као монах на фрескама у Грачаници*, *Старинар* IV (1927) 113—114; В. Р. Петковић, *Из старог српског живописа. Лик краља Милутина као светитеља у Грачаници*, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* VIII/1—2 (1928) 107—109; Исти, *Из живописа Грачанице*, *Историјски часопис* 5 (1955) 5—6; Н. Л.

Окунев, *Портрети краљева ктиторов у српској црковној живописи*, *Byzantinoslavica* II (1930) 88, нап. 1; С. Радојчић, *Портрети српских владара у средњем веку*, Скопље 1934, 44; Б. Бошковић, у: *Гласник Скопског научног друштва XV—XVI* (1936) 395; Д. Милошевић, *Срби светитељи у старом сликарству*, О Србљаку, Београд 1970, 203—204; П. Мијовић, *Царска иконографија у српској сред-*

Сл. 1. Краљица Јелена и краљ Урош као монаси, Христос Емануил, Константин и краљ Милутин, Грачаница, 1318—1321 (према: Задужбине Косова)

Fig. 1. La reine Hélène et roi Uroš en religieux, le Christ Emmanuel, Konstantin et Milutin. Gračanica, 1318—1321 (d'après: Zadužbine Kosova)

1. Монашки портрети краља Уроша I и краљице
Јелене

Фреска се налази на источном зиду припрате, у најнижој зони, лево од главног пролаза који води у наос. На њој су приказани краљица Јелена, жена Уроша I и мајка краља Милутина, обучена као монахиња, са рукама испред себе, а крај ње је натпис: **СТА ЈЕЛЕНА** **ПРЪВНОСОКА И САМОДРЪЖАВНА КРАЛИЦА;** до ње је старији монах, у великосхимничкој одећи, са крстом у десној руци, а крај њега је натпис:

СТИ СТЕФАНЪ ОУРОШЪ КРАЛ ВСѢХЪ СРЪПСКИХЪ ЗЕМЉА
И ПОМОРЪСКИХЪ СТАГО ПРЪВОВѢНЧАННОГО КРАЛА СТЕФАНЪ
ВНОУКЪ;

између њих је насликан у попрсју Христос Емануил, који им пружа монашке кукуљице. Истраживачи ове фреске не доводе у сумњу Јеленин портрет, док у монаху препознају њеног мужа, Уроша I (Окуњев и Радојчић) или, пак, сина, краља Милутина³, зависно од тога да ли више уважавају слику или натпис, јер је Урош и пре Грачанице више пута био насликан као монах, док би натпис указивао на Милутина, пошто је он био унук Стефана Првовенчаног. Уз напомену да се Јелена на зидовима српских цркава увек слика уз свога мужа (Градац, око 1275; Драгутинова капела у Ђурђевим ступовима, 1282/83; Ариље, 1296; ексонартекс Сопоћана, 1338—1346)⁴, а никада само са сином Милутином⁵, размотрићемо чињенице у прилог једне или друге идентификације грачаничких ликова. Аутори претпоставке о Милутину монаху заснивају свој став углавном на следећем: а. фреска је млађа од осталог живописа, б. лик монаха је веома сличан Милутину из ктиторске композиције и в. натпис помиње унука Првовенчаног.

Прва два доказа су очигледно у служби трећег, јер ако се у њих посумња, отпада и могућност да је овде насликан ктитор Грачанице, краљ Стефан Урош II Милутин. Поуздано је, наиме, утврђено да је Грачаница живописана између 1318. и 1321. године, у сваком случају пре Милутинове смрти (29. октобра 1321), о чему сведоче краљева повеља Грачанице, у којој изричито каже да је цркву „сазидао из основа и пописао“, ктиторска композиција (сл. 7) и *Лоза Немањића* са портретима краља Уроша II Милутина (сл. 4). Првобитно сликарство, углавном добро очувано, покрива све површине купола, сводова и зидова, а три мале позније интервенције јасно се издвајају особинама фресака: сцена смрти епископа Теодора насликана је у непознато време, портрет Тодора Бранковића потиче између 1427. и 1429, а фигуре св. Петке и Марине сликане су 1570. године. У припрати, где се налазе два монашка лика о којима је реч, нису примећене накнадне измене.⁶ На неке истраживаче, међутим, фреска са ликовима Јелене и мо-

наха до ње остављала је утисак различит од околног сликарства, у погледу боје, па и моделације. Треба одмах рећи да је ова фреска привлачила пажњу својом загонетношћу више него друге, па је било покушаја да се чишћењем и брисањем разазна њен садржај. Зна се бар за два таква чишћења: архитекта Пера Поповић, који је први отворио проблем ове грачаничке фреске, каже следеће: „Натпис ће тешко моћи бити прочитан друкчије, јер сам га ја читао под срећним околностима, када га је очистио један стручњак из Берлина, кога је послао Њ. В. Краљ” (пошто је тај стручњак чистио још неке фреске у Грачаници, можда је тада очистио и целу композицију)⁷, а у наше време то је учинио и Павле Мијовић: „За време радова у Грачаници и ја сам хтео да у сиже који су приказивали завири, па сам замолио покојног акад. сликара Александра Томашевића да их учини видљивим. Он је то урадио очистивши простор између Милутина и Јелене мало јачим раствором амонијака”.⁸ Ако се окренемо детаљима цртежа, уочићемо низ појединости које фреску везују за остало сликарство из 1318—1321. у цркви. Христос Емануил са монашким ризама у рукама сасвим је близак Емануилу из главне апсиде, посебно његова одећа, са крајем химатиона, пребаченог преко левог рамена, који је завршен угластим наборима и оштрим врхом. Да је то био манир једног од сликара у Грачаници показује и истоветан крај химатиона на Христу из *Лозе Немањића*.⁹ Кракови крста на Христовом нимбу имају карактеристичан украс састављен од кружића, које окружују, опет у облику крста, по две кратке паралелне црте. Такви украси, веома чести иначе у делу Михаила и Евтихија¹⁰, којима се приписују и фреске у Грачаници, налазе се на више места у цркви: исти крстасти нимб има Христос, на пример, у сценама *Успење*, *Пут на Голготу*, *Христос говори апостолима после Преображења*, *Христос учи у Јудеји*, *Христос говори о крају века*, *Матеј оставља митарство*, „*Петре, ти си камен*”, итд.¹¹ Облик крста у рукама монаха о коме је овде реч типичан је за грачаничко сликарство из 1318—1321. године: проширени, трапезасти завршеци кракова са тачкастим украсом, са доњим краком завршеним оштрим и танким потезом, налазе се на крстовима у рукама многих светитеља: св. Вонифатија, св. Николе Новог, св. Јакинта, св. Вивијана и других, посебно оних из зоне попрсја у наосу.¹² Ако, најзад, обратимо пажњу на облике слова из имена Јелене и монаха до ње, доћи ћемо до истог закључка — да се они потпуно подударају са облицима слова из других натписа у цркви: правилна, угласта, нешто тања и издужена слова, међу којима су особена *а*, *т*, *м*, *л*, *з*, *меки полуглас* и друга, која су толико типична за Грачаницу да не остављају места сумњи да их је исписала иста рука.

Други ослонац за поистовећивање монаха са Милутином била би сличност његовог лика са Милутиновим портретима, пре свега оним из Грачанице. Међутим, С. Радојчић је управо на основу физиономије, уз друге доказе, закључио да то није портрет Милутина¹³, као и Н. Л. Окуњев, оспоравајући тако мишљења П. Поповића и В. Р. Петковића¹⁴: „Ако пажљиво упоредимо представу монаха коју је објавио г. Пера Поповић са портретом Милутиновим, који је издао Millet (*L'ancien art Serbe*, насловна табла) [из ктиторске композиције у Грачаници (сл. 7) — Б. Т.] показале се, мада у изгледу обојице има понешто заједничко (монах ипак нема толико закошене очи), да се они оштро разликују један од другог обликом браде. А ми знамо из сликарских приручника, при ограниченим средствима сликарског начина рада оног времена, какав је значај имао облик браде за истицање портретских особености неког лика: обликом браде разликовали су се иконописни типови. У овом случају, на свим Милутиновим портретима (студеничком, старонагоричком и грачаничком) брада није седа, већ само проседа, а насликана је не као компактна маса, већ са назначеним длачицама, које се деле на одвојене праменове и образују (у Грачаници) скоро од самог подбратка два дуга и оштра краја. А монах у Грачаници има значајно дужу, потпуно седу браду, тек при врху раздвојену на два заокружена краја, а длаке у њој чине једну јединствену масу.“¹⁵ Такав облик браде, као иконографску ознаку неког светитеља, Окуњев је нашао управо на портретима Уроша I (у манастиру названог Симеон), а са њим се сложио и Радојчић.

Данас се зна за више портрета краља Уроша I, насликаних било за његова живота или после смрти. У Сопоћанима (око 1265) он има дугу густу браду (*Смрт Ане Дандоло*), тек мало раздвојену при врху: пред Богородицом у припрати и у ктиторској композицији у наосу.¹⁶ На монашким портретима, насталим после Урошеве смрти (око 1277), када се ус талио његов иконографски изглед, он редовно има дугу браду раздвојену у два скоро спојена прамена (Драгутинова капела, Ариље, сопоћанска" спољна припрата).¹⁷ Такав облик

његовој уметности (III), *Старинар* XXVIII—XXIX (1979) 113—115; V. J. Djurić, *Le nouveau Joasaph*, *Cahiers archéologiques* 33 (1985) 103—104;

E. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum. Studien zur mittelalterlichen serbischen Herrscherikonographie*, Bonn 1985, 120, 124—125.

³ Уп. претходну напомену. И у неким новијим издањима се, без упуштања у проблем идентификације, прихвата да је овде насликан Милутин:

F. Kämpfer, *Das russische Herrscherbild von den Anfängen bis zu Peter dem Grossen*, Recklinghausen 1978, 97; *Задужбине Косова*, Београд — Призрен 1987, 98, сл. на стр. 111; Д. Милошевић, *Манастир Грачаница*, Београд 1989, 19 (са знаком питања); Б. Живковић, *Грачаница — цртежи фресака*, Београд 1989, s. p.

⁴ Н. Л. Окуњев, *Портреты королей-ктиторов в сербской церковной живописи*, 83, . IV; С. Радојчић, *Портрети*, 27, 30; G. Millet — A. Frolov, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, II, Paris 1957, pl. 49/4, 97/2; Д. Милошевић — Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, Београд 1983, сл. 31. — Јелена са мужем и децом насликана је и у сопоћанској унутрашњој припрати (око 1265), пред Богородицом и у представи смрти Ане Дандоло (В. Ј. Ђурић, *Сопоћани*, Београд 1963, 22—24).

⁵ На познатој икони из Ватикана (М. ТатићЂурић, *Икона апостола Петра и Павла у Ватикану*, *Зограф* 2, 1967, 11—16) поред Јелене су насликана оба њена сина, Драгутин и Милутин, а тако је било и на несачуваној икони из цркве св. Николе у Барију (В. ТомићДе Муро, *Српске иконе у цркви св. Николе у Барију, Италија*, *Зборник за ликовне уметности* МС, 2, 1966, 113).

⁶ Да су у овом простору фреске више пута пресликане и при том мењан иконографски програм (*Страшни суд*, *Лоза Немањића*, монашки портрети), залаже се посебно П. Мијовић, *О хронологији грачаничких фресака*, *Старине Косова и Метохије IV—V (1968—1971)* 179—199; Исти, *Царска иконографија у српској средњовековној уметности (III)*, 81—116. Његове претпоставке се, међутим, не могу никако прихватити, уп. Б. Тодић, *Грачаница — сликарство*, 69—76 и даље.

⁷ П. Ј. Поповић, *Краљ Милутин као монах на фрески у Грачаници*, 98.

⁸ П. Мијовић, *Царска иконографија у српској средњовековној уметности (III)*, 115. — Фреска је, претпостављамо, чишћена и у време конзерваторских радова на живопису Грачанице (између 1968. и 1975), али о овим радовима нису објављени потпуни извештаји.

⁹ Б. Тодић, *Грачаница — сликарство*, т. I, XXVII, сл. 31, цртеж XIX.

¹⁰ П. Миљковик Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, Скопје 1967, 146—147, сл. 57, 136, т. CXVIII, CXXIII, CXLII, CXLIII.

¹¹ Б. Тодић, *Грачаница — сликарство*, сл. 39, 42, 49, 50, 55, 56.

¹² Исто, т. XIII, сл. 61, 64, 65.

¹³ „Против натписа говоре и физиономије и монашко одело портретисаног. Милутин није изгледао онако... И стил портрета сведочи да слика не представља Милутина; форме лица сасвим су схематизоване" (С. Радојчић, *Портрети*, 44).

¹⁴ П. Ј. Поповић, *Краљ Милутин као монах на фрески у Грачаници*, 98; В. Р. Петковић, *Из старог живописа српског. Лик краља Милутина као светитеља у Грачаници*, 108.

¹⁵ Н. Л. Окуњев, *Портреты королей-ктиторов в сербской церковной живописи*, 88, нап. 1. — Поменимо овде да ауторова домишљања зашто је Урош приказан са крстом не стоје. Крст је знак светитељства, као, на пример, у рукама св. Атанасија Атонског, такође у Грачаници.

¹⁶ G. Millet — A. Frolov, *La peinture du Moyen Age en Yougoslavie*, II, pl. 44/3, 46/1, 47/3. — Урошев портрет у Богородичиној цркви у Бистрици је веома испран, па се ни облик браде не разазнаје сасвим јасно (Ј. Илић, *Црква светога Николе на Сиротину и црква свете Богородице у Кутанској — трагом средњовековне повеље*, *Зборник Народног музеја IX—X*, 1979, сл. 3—4), као и у Градцу (С. Радојчић, *Портрети*, 27).

¹⁷ Н. Л. Окуњев, *Портреты королей-ктиторов*, т.

IV; Д. Милошевић — Ј. Нешковић, *Ђурђеви ступови*, сл. 31; Б. Живковић, *Сопоћани — цртежи фресака*, Београд 1984, 38. — Нетипичан лик Уроша I насликан је око 1300. у западном травеју

браде сачуваће се на ликовима Уроша I и у Лозама Немањића (у Грачаници, Пећи и Дечанима)¹⁸, где се представља у владарском орнату. Црте лица, познате нам са сопоћанских портрета, касније ће се углавном изгубити, а на оним првим посмртним (Градац, Драгутинова капела, Ариље) лице Урошево није сачувано.

Лако закошене очи монаха на грачаничкој фресци иду у прилог изгледа краља Милутина, какве знамо са портрета насталих за његова живота, посебно у Богородици Љевишкој (1309—1313), Краљевој цркви (око 1315), Старом Нагоричину (1316—1318), Хиландару (око 1320) и Грачаници (1318—1321) (сл. 7).¹⁹ Треба, међутим, одмах истаћи да се на Милутиновим посмртним портретима (Дечани — у наосу и Лози, Пећ — у Лози), осим донекле у Белој цркви Каранској и у Св. Димитрију у Пећи, губи та карактерна црта Милутиновог лика²⁰, док се облик браде, дуге и раздељене на два оштро завршена прамена, редовно чува.

Ако нас досадашње излагање уверава да су на фресци у Грачаници насликани Јелена и Урош I као монаси, и то у време између 1318. и 1321, кад и остале фреске у цркви, натпис крај монаха говори против таквог поистовећивања. Стефан Урош краљ свих српских земаља и поморских светог Првовенчаног краља Стефана унук, како пише крај монаха, може бити само Милутин, јер је Урош I био син Првовенчаног. То је неоспорна чињеница од које су полазили сви научници који су у овом портрету видели представу краља Милутина. Да би помирили противречност слике и натписа, заговорници оваквог поистовећивања су монашку Милутинову представу тумачили његовом побожношћу и неоствареном жељом да се пре смрти замонаши, по угледу на своје претке. За светитељску Милутинову представу, сматра Петковић, више је одговарала смерна монашка риза него сјајан владарски костим.²¹ Како слика нема подлогу у стварном догађају (монашење краља Миутина за живота), Мијовић је веровао да је реч о алегоријском приказивању спиритуалне инвеституре. „То што видимо на фресци у Грачаници може се схватити само као изузетак у изливању божје милости, резервисане за такву богом фаворизовану историјску личност какву је од Милутина направила црква.”²² Полазећи од једног места из Житија краља Милутина, где Данило II пореди овог краља са св. Јоасафом, В. Ј. Ђурић тумачи касније сликање Милутина као монаха у Грачаници испод ликова св. Варлаама и Јоасафа и при том наводи примере из српске, византијске и грузијске уметности двоструких портрета владара (у световној и монашкој одећи), али владара који су се сви одреда замонашили, што са Милутином није случај.²³ Оваквим двоструким портретима у византијској уметности,

после Мијеа²⁴, позабавио се и Х. Белтинг, који је показао да су они наручивани за живота портретисаног, а њима се хтела подвући паралела између исправног цивилног живота и намера да се пре смртног часа уђе у манастир²⁵, а такав је вероватно био случај, сматра Ева Хауштајн, и са Милутином и његовим сликама краља и монаха у Грачаници.²⁶ Сви ови покушаји објашњења сликања краља Милутина као монаха почивају на одређеним методолошким пропустима, којима је заједничко што полазе од тога да је фреска настала 1324. или после те године, јер епитет „свети” крај „Милутиновог” монашког лика није могао никако да буде исписан 1318—1321, из ког времена заправо фреска потиче.

Чак и ако допустимо да је фреска настала после 1324, кад је започета Милутинова канонизација, па је испред његовог имена почела да се користи реч „свети”; ако допустимо да је неки вешт сликар добио налог и да је успео беспрекорно да понови стил свога претходника из 1318—1321, са свим појединостима (облик слова, украс Христовог нимба, облик крста у монаховој руци итд.); ако допустимо, даље, да се нови светитељ прикаже као монах, иако то никад није био, па и то да тако добар сликар није успео да понови изглед браде са оближњег портрета ктитора, ако све то допустимо зарад поверења натпису, не можемо, а да не осмотримо пажљивије његову садржину. На то нас тера пре свега чињеница да је он потпуно усамљен у титулатури српских владара. Премда је одавно запажено да формуле титулатура нису у Рашкој имале чврст и непроменљив карактер²⁷, у смислу дословног понављања, вреди се подсетити потписа, интитулација, а посебно натписа уз њихове портрете на фрескама — јер о таквом делу је овде реч — краљева Уроша I и Милутина. Најпре Милутин, јер натпис на грачаничкој фресци упућује на њега. На писмима он се редовно потписује као Стефан Урош, Стефан Урош краљ, Стефан Урош краљ српски или Стефан Урош краљ свих српских и поморских земаља, а на повељама најчешће као Стефан Урош милошћу Божјом краљ и самодржац свих српских земаља и поморских.²⁸ Због натписа из Грачанице (Свети Стефан Урош краљ свих српских земаља и поморских светога Првовенчаног краља Стефана унук) за нас су посебно занимљиве интитулације Милутинових повеља, у којима се „особито јако истиче увек порекло, родитељи и предци његови”.²⁹ У њима краљ набраја своје претке овим редом: Симеон Немања — Стефан Првовенчани (у Светостефанској повељи и св. Сава) — Урош I, или обрнутим редом.³⁰ Изузеци су ретки: у повељи Мљетском манастиру он помиње само деду и оца, Првовенчаног и Уроша I³¹, а у Грачаничкој повељи само прадеду, Симеона Немању.³² Натписи уз

његове портрете на фрескама, тамо где су сачувани, најчешће не помињу Милутинове претке (Ариље, Жича, Краљева црква, Грачаница, Хиландар)³³, с изузетком Драгутинове капеле у Ђурђевим ступовима, где је означен као „Стефан Урош краљ и син светог великог краља Уроша“, и Богородице Љевишке у Призрену, где уз Милутинов портрет стоји дугачак и свечан натпис: „Христу Богу верни, самодржавни и светородни и благочастиви Степан Урош краљ свих српских земаља и поморских, праунук светог Симеона Немање, унук Првовенчаног краља Степана, син великог краља Уроша, зет великог цара грчког Палеолога кир Андроника...“³⁴ Из овог легитимног прегледа се види да се уз краља Милутина набрајају сви његови директни преци, а ако је то набрајање скраћено, оно се своди на његовог прадеду, или на оца и деду, или само на оца. Нигде, међутим, ни у повељама; ни на сликама, Милутин се не помиње само са Стефаном Првовенчаном, као његов унук. Напоменимо овде да се на његовим посмртним портретима, уз краља Милутина, никада не наводе и његови преци: у Дечанима он је „Свети Урош краљ“ (у Лози) и „Свети краљ Урош II, господин све српске земље и поморске“ (наос); у Пећи „Свети Урош II краљ“; у Белој цркви Каранској „Свети Урош Други“.³⁵

С друге стране, краљ Урош I се на повељама и писмима такође потписује само са својом титулом, која се доста мењала³⁶, а у интитулацијама повеља помиње свог оца Стефана Првовенчаног и деду Симеона (Немању).³⁷ Уз његове портрете настале за живота (Сопоњани и Бистрица) натписи нису сачувани, док уз оне настале после смрти стоји његово световно и монашко име — у Ђурђевим сту-

пећких Св. апостола, као што је то случај и са портретом Стефана Првовенчаног до њега. Обојица су представљени као монаси, фронтално окренути, са свицима у рукама. Краљ Урош (Симеон монах) насликан је са дугом, потпуно седом брадом, нераздељеном при врху, В. Ј. Ђурић — С. Ђирковић — В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 126, сл. 75.

¹⁸ С. Радојчић, *Портрети*, 39, 49, 58, т. XII, XVI; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, сл. 57—58; *Задужбине Косова*, сл. на стр. 66, 67, 68, 106, 107, 145.

¹⁹ Н. Hallensleben, *Die Stifterbildnisse als mittelbare Quelle für Datierung der Malereien in den Kirchen König Milutins*, XIIe Congrès international des études byzantines. Résumés des communications, Ohrid 1961, 43; R. Hamann-Mac Lean — Н. Hallensleben, *Die Monumentalmalerei in Serbien und Makedonien*, Giessen 1963, Taf. 274; П. Миљковић-Пепек, *Делото на зографите Михаило и Еутихиј*, 231, сл. 139; Д. Панић — Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, Београд 1975, т. I; Д. Богдановић — В. Ј. Ђурић — Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, сл. 61; Г. Бабић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1987, т. XXXIII; Б. Тодић, *Грачаница — сликарство*, т. XVII; В. Ј. Ђурић, *Les portraits de souverains dans le narthex de Chilandar*, Хиландарски зборник 7 (1989), fig. 12. В. и С. Радојчић, *Портрети*, 29—45.

²⁰ М. Кашанин, *Бела црква Каранска*, Старице IV (1926—1927) 172, т. XXVI/1; Б. Бошковић — В. Р. Петковић, *Манастир Дечани, II*, Београд 1941, т. CXXXVI/1; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, сл. 57—58; В. Ј. Ђурић — С. Ђирковић — В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, сл. 82, 129.

²¹ В. Р. Петковић, *Из старог српског живописа. Лик краља Милутина у Грачаници*, 109. — Овакав аргумент не треба посебно побијати, јер никако не стоји. Довољно је поменути да св. цар Константин никада није сликан другачије него у владарском костиму, као што је и сам Милутин, обележен као светитељ (у Пећи, у Лози и у Св. Димитрију, у Белој цркви Каранској, у Дечанима — у наосу и Лози), увек сликан у владарском оделу, као и његов син Стефан Дечански, пре и после канонизовања.

²² П. Мијовић, *Царска иконографија у српској средњовековној уметности (III)*, 113—115. Без чврстих доказа и правих паралела ова Мијовићева хипотеза остаје сасвим неуверљива.

²³ В. Ј. Ђурић, *Le nouveau Joasaph*, 99—109. Позивање на двоструку слику неког Мелијаса, за коју знамо из описа Христофора Митиленског (уп. G. Millet, *Portraits byzantins*, п. о. из *Revue de l'art chrétien*, n° de Novembre—Décembre 1911, 4), за кога се у епитафу не каже одређено да се замонашио, али ни да то није учинио, није права паралела за нашу слику.

²⁴ G. Millet, *Portraits byzantins*, 3—4.

²⁵ Н. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Heidelberg 1970, 85.

²⁶ Е. Hausteин, *Der Nemanjidenstammbaum*, 124—

²⁷ Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, Глас СКА CLXIV (1935) 159.

²⁸ Уп. С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. Потпис*, Глас СКА 106 (1923) 38—39 (са упућивањем на изворе).

²⁹ С. Станојевић, *исто. Интитулација*, Глас СКА 92 (1913) 146.

³⁰ *Исто*, 146—148; *Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, I*, Скопје 1975, 295, 327, 336.

³¹ F. Miklosich, *Monumenta serbica*, Wien 1858, 81.

³² Б. Тодић, *Грачаница — сликарство*, 64. Остаје отворено питање да ли је повеља преписана на зид у целини или уз одређена сажимања. Само Симеон и Милутин (уз цара Андроника II, његовог таста) помињу се на фасади Богородице Љевишке, Љ. Стојановић, *Стари српски записи и натписи*, 4, С. Карловци 1923, бр. 6006.

³³ G. Millet, *Monuments de l'Athos*, Paris 1927, pl. 60/3; С. Радојчић, *Портрети*, 31, 35, 36, 44; В. Ј. Ђурић, *Les portraits de souverains dans le narthex de Chilandar*, 107, fig. 5, 10, 11.

³⁴ С. Радојчић, *Портрети*, 27; Д. Панић — Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 58, 97 (нап. 22), т. I.

³⁵ В. Р. Петковић, *Loza Nemanjića u starom živopisu srpskom*, Narodna starina 5 (1923) 97—98; В. Р. Петковић — Ђ. Бошковић, *Манастир Дечани, II*, 2, 21, т. LXXIII, CXXXVI; М. Кашанин, *Бела црква Каранска*, Старице IV (1926—1927) 172, т. XXVI/1. — У цркви св. Димитрија у Пећи сама тема композиције изискивала је истицање Милутиновог сродства (уз то нетачног) са Немањом: „Богом сабрани сабор светог Симеона Немање и унука његовог светог краља Уроша Пог“, В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњега века и њихове књижевне паралеле (II)*, Зборник радова Византолошког института X (1967) 141, сл. 12.

³⁶ Уп. С. Станојевић, *Студије о српској дипломатици. Потпис*, 36—37.

³⁷ Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др.*, Споменик СКА III (1890) 8.

Сл. 2. Краљица Јелена и краљ Урош као монаси и инвеститура Константина и краља Милутина (реконструкција), Грачаница, 1318—1321 (цртеж Б. Живковић)

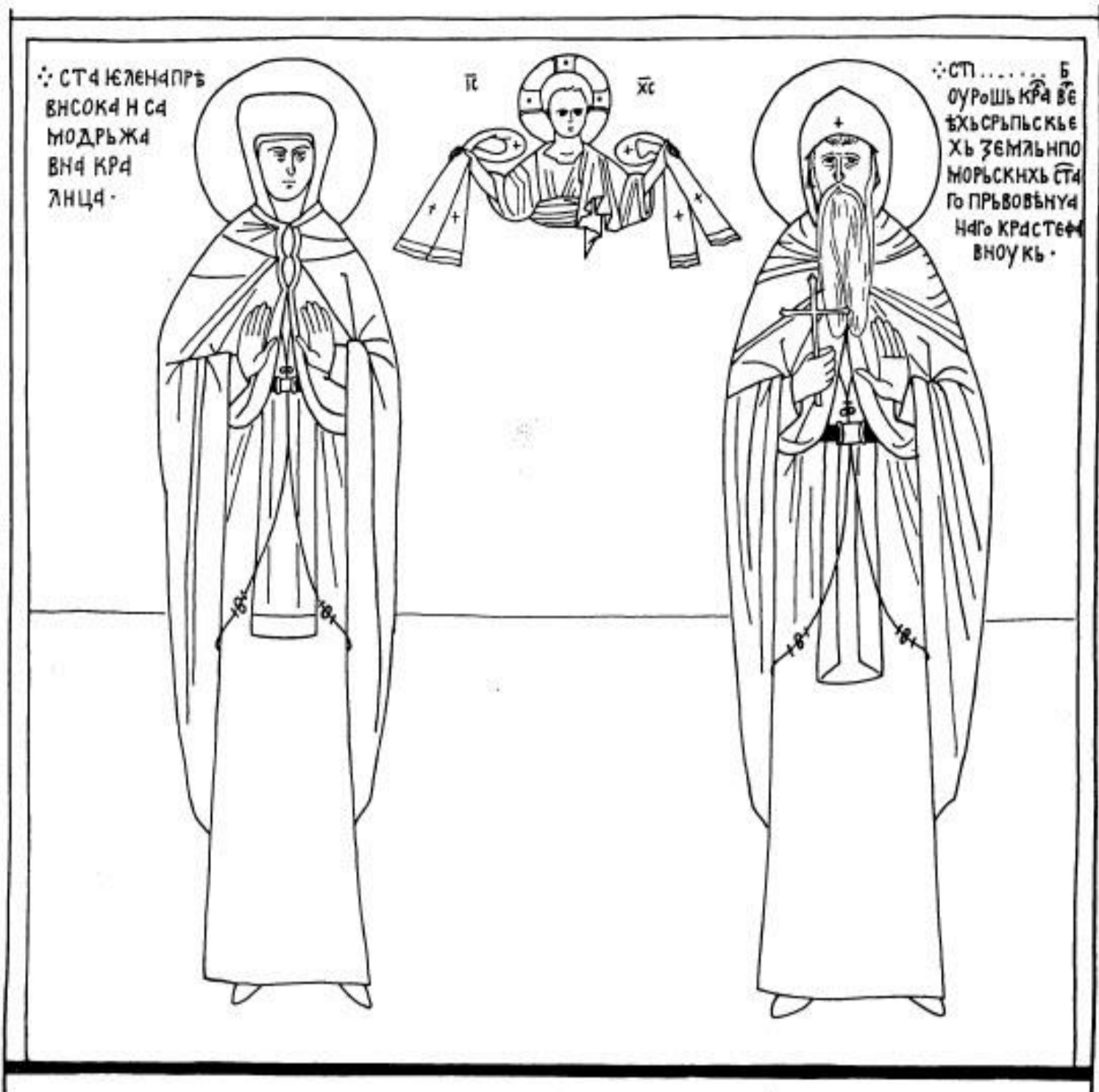
Fig. 2. La reine Hélène et le roi Uroš en religieux et investiture de Konstantin et du roi Milutin (reconstitution). Gracanica, 1318—1321 (dessin de B. Živković)

повима: „Стефан краљ Урош Симеон монах”, у Ариљу: „Свети Симеон Урош краљ”, а у Пећи (западни травеј Св апостола) опет као у Бурђевим ступовима: „Стефан краљ Урош Симеон монах”.³⁸ У спољној припрати Сопоћана, где је такође насликан као монах,³⁹ обележен је једноставно као „свети Симеон монах”.³⁹ Портрет Уроша I није сачуван у Богородици Љевишкој, тако да не знамо да ли је био насликан као монах или краљ; пре ће бити да је био представљен на овај други начин, судећи по очуваном натпису у коме се помиње са краљевском титулом и где су поменути његови преци и син: „Стефан Урош велики краљ свих српских земаља и поморских, унук светог Симеона Немање, син Првовенчаног краља српског Стефана, отац

краља Уроша”.⁴⁰ На Лозама Немањића у Грачаници и Пећи он ће бити представљен као краљ и поменут само са својим оцем (у Грачаници:

Урош краљ син првовенчаног краља Стефана⁴¹, у Пећи: њ. Урош краљ син првовенчаног краља Стефана).⁴²

Закључак се сам намеће: док се краљ Милутин ни у правним документима, нити на натписима, ни на сликама не помиње само са својим дедом, Стефаном Првовенчаним, уз Уроша I наведен је Стефан Првовенчани на Лозама Немањића у Грачаници и Пећи. Даље, Урош има титулу краља свих српских земаља и поморских крај несачуваног портрета у Богородици Љевишкој, док се титула „свети”, видели смо, појављује крај његовог лика још у Ариљу (1296), а као свети је поменут

Сл. 3. Краљица Јелена и краљ Урош као монаси, Христос Емануил (садашње стање), Грачаница, 1318—1321 (цртеж Б. Живковић)

Fig. 3. La reine Hélène et le roi Uroš en religieux, le Christ Emmanuel (état actuel de la fresque), Gračanica, 1318—1321 (dessin de B. Živković)

и у титулама његових синова у Ђурђевим ступовима (1282—1283). Све то, уз његове раније монашке представе у Ђурђевим ступовима, Ариљу и Пећи, уверава нас да је у Грачаници, крај краљице (монахиње) Јелене насликан Урош I као монах. Ваљано објашњење за натпис поред њега не можемо да дамо⁴³, али нам се чини да се може наслутити како је дошло до грешке. У Грачаници, као пре тога у Богородици Љевишкој, сликари су без сумње добили исписане текстове за портрете Немањића, са означеним степеном

³⁸ Н. А. Окунев, *Портреты*, 83, т. IV; С. Радојчић, *Портрети*, 27; Ј. Нешковић — Д. Милошевић, *Ђурђеви Ступови*, сл. 31; В. Ј. Ђурић — С. Ђирковић — В. Кораћ, *Пећка патријаршија*, сл. 75. ³⁹ А. Ф. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији* (превео Б. Чулић), Сарајево 1972, 136; Б. Живковић, *Сопотани — цртежи*

фресака, 38 (цртеж фреске), 39 (калк натписа).

⁴⁰ Д. Панић — Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 97 (нап. 25). Допуну натписа вид. у Б. Живковић, *Богородица Љевишка — цртежи фресака*, Београд 1991, 53.

⁴¹ Б. Тодић, *Грачаница — сликарство*, 107—108.

⁴² V. R. Petković, „Loza Nemanjića" u starom živopisu srpskom, 98. — На Лози у Дечанима крај његовог лика пише само краљ Урош I, Б. Бошковић — В. Р. Петковић, *Манастир Дечани*, II, 2, т. LXXIII.

⁴³ Аутентичних примера да се грешу у означавању сродства има у документима и на сликама: Стефан Дечански у Дечанској хрисовуљи каже за себе да је био „праунук светог Симеона Немање и унук Стефана Првовенчаног краља" иако је био њихов чукунук и праунук (П. Ивић — М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад 1976, 60), а краљ Милутин је у Св. Димитрију означен као унук Симеона Немање (В. Ј. Ђурић, *Историјске композиције у српском сликарству средњег века и њихове књижевне паралеле*, II, 141). Овде, ме-

сродства са прецима. Можда услед непознавања језика⁴⁴ или из других, данас нама непознатих разлога, дошло је у Грачаницу до сажимања натписа у односу на облик који су они имали крај Немањића у Богородици Љевишкој. То скраћивање је у *Лози Немањића* изведено правилно. Међутим, у натпису крај Уроша-монаха, у односу на онај из призренске цркве, сачувано је име и титула (уз додатак речи „свети“), изостало је његово сродство са Немањом и Милутином, а задржано име Првовенчаног (као и на *Лози*) и реч „унук“⁴⁵, која је у Призрену била испред Немањиног имена:

Богородица Љевишка

стефанъ оурошъ великы кралъ
всѣхъ сръпск(ихъ)ъ зем(л)ъ и поморскихъ
внѣкъ стаго симеона немане
с(и)нъ (пръ)вовѣнчаннаго кр(а)л(а) (ср)пска(го) сте-
фана
(отъц)ъ (кра)лѣ урош(а)

Грачаница

сти стезфанъ оурошъ кралъ
всѣхъ сръпскихъ земль и поморскихъ
стаго
првовѣнчаннаго крала стезфана
вноркъ

Овакво необично сажимање текста са предлошка, при чему је Урош испао унук уместо син Стефана Првовенчаног, ставило је генерације модерних истраживача на велике муке да објасне ову слику. Остаје, такође, проблем зашто су крај слике Уроша монаха исписани његово световно име и владарска титула, а не монашко име Симеон; треба, међутим, одмах рећи да се и крај његове жене Јелене (чије се препознавање не доводи у питање) такође налази световно име и владарска титула.

2. Символична инвеститура краља Милутина и Константина

Од тренутка кад је покренуто питање монашких портрета Јелене и Уроша обраћена је узгредна пажња на остатке фигура између њих. Поповић и Петковић су по остацима и величини нимбова и фигура сматрали да се ради о децим портретима, који су избрисани да би били насликани помепути монашки ликови.⁴⁶ С. Радојчић се питао да није раније на том месту стајала слика Милутиновог сина Стефана и његове породице⁴⁷, а за Стефана Дечанског и његову жену опредељује се и П. Мијовић, који је нешто опширније писао о овим фигурама, сматрајући да су оне изведене „бесспорно много времена, можда и

дватри века доцније“.⁴⁸ Мијовић није у праву. Још је Бошковић претпоставио да би они могли да буду савремени монашким портретима Јелене и Уроша.⁴⁹ Сагласни смо са овим на крају поменути аутором из следећих разлога: а) необично широк размак између Јелене и Уроша, што је више пута раније уочено, био је предвиђен за још неке фигуре; б) овде су и изведене, својим положајем потпуно прилагођене фигурама Уроша и Јелене, али само у окерном цртежу, две особе окренуте једна другој са молитвено подигнутим рукама, којима је Христос Емануил пружао круне (сл. 2); међутим, у току сликања фреске одустало се од њеног завршавања, тако да оне нису биле бојене, већ су, штавише, премазане плавом бојом позадине⁵⁰; в) монашке кукуљице у Христовим рукама насликане су преко првобитних круна у његовим рукама.⁵¹

Датирањем фреске са монашким портретима Јелене и Уроша у 1318—1321. отпадају претпоставке о Стефану Дечанском и још једном члану његове породице, јер он није представљен ни на суседној *Лози Немањића*. Њихов изглед, иако само у цртежу, као и то што им је Христос пружао две истоветне, куполасте, круне, поједностављује њихово препознавање. Смањених димензија у односу на Уроша и Јелену, овде су представљене две фигуре различитог старосног доба, окренуте једна према другој, молитвено пригнуте и са рукама у истом гесту, и обе имају куполасте круне и нимбове око главе. На старијој особи, до Уроша, назначен је манијак и лорос који му пада преко леве руке. Овај краљ се са сигурношћу може поистоветити са Милутином, јер има дугу браду, раздвојену на два узана прамена. Особа преко пута њега имала је, из гледа, тунуку и огртач, са наглашеним оковратником и нашивком на мишици леве руке. У питању је млад голобрад мушкарац, јер има куполасту круну (а такву му је слао и Христос) или само венац, ако судимо по равној линији која му иде преко чела.⁵² Како се овде ради само о скици, цртежу, немогуће је очекивати да буду истакнуте све појединости, које би се појавиле тек током завршне обраде слике бојама. Уз Милутина треба „видети само његовог сина Константина, који је и на *Лози Немањића* насликан млад и без браде (сл. 4), а над обојицом Христос Емануил обавља символичан чин инвеституре, шаљући им круне, најважнију инсигнију владарског достојанства.

Првобитно замишљена слика на источном зиду припрате северног дела грачаничког нартекса обухватала је, дакле, представу символичне инвеституре краља Милутина и његовог сина Константина, коју је обављао Христос Емануил, а са стране су били чеоно представљени краљеви родитељи монаси, св. Јелена и Урош (Симеон) (сл. 2). Својим обли-

Сл. 4. Лоза Немањића, детаљ: Константин и краљ Милутин, Грачаница, 1318—1321 (фото)

ком она је у принципу одговарала типу владарске композиције са ликовима родитеља и деце, које са неба благосиља Христос.⁵³ Такав је био мозаик у Кенургиону, који је описао Константин Порфирогенит, на коме су били представљени цар Василије I са женом Јевдокијом и њихова деца, са рукама подигнутим према тријумфалном крсту, очекујући милост и покровитељство са неба.⁵⁴ На једној минијатури (fol. 7r) ктиторског типика манастира Богородице Истинске наде (ms. Lincoln College gr. 35 из Бодлејане, 1328—1344) насликани су монаси Јоаким и Теодула, обоје са једном руком молитвено подигнутом према Богородици са Христом, који благосиља обема рукама. Између њих стоји њихова кћи Јефросинија, млада искушеница, такође са рукама подигнутим до груди у ставу молитве.⁵⁵ Покојни родитељи, као посредници, препоручују овде кћер Богородици. Јелена и Урош у Грачаници не чине такве гестове, јер као светитељи самим својим присуством обезбеђују посредништво између сина и унука, с једне, и Христа, с друге стране, мада слика има и шире значење. Такво посредништво, у фронталном ставу, обезбеђивао је потомцима св. Симеон Немања у Милешеви и у јужном параклису Студенице (где је уједно и свети патрон), па на одређен начин и у Богородици Љевишкој.⁵⁶ Истом типу слике — родитељи са дететом, или децом, које Христос одозго

благосиља — припада минијатура из бугарског четворојеванђеља, сада у Британском музеју у Лондону (Add. 39627, fol. 3r) из 1356, на којој су цар Иван Александар са женом и децом⁵⁷; минијатура из Лувра са Манојлом Палеологом, његовом женом Јеленом и троје деце које благосиља Христос Емануил у Бо-

ђутим, реч „унук“ вероватно има смисао потомка уопште.

⁴⁴ О језичким, правописним и другим грешкама у натписима на фрескама Грачанице, вид. Б. Тодић, *Грачаница — сликарство*, 227—229.

⁴⁵ У прилог потврди да је овде дошло до сажимања неког старијег текста, без потпуног разумевања његове садржине, иде и ово место речи „унук“. У свим српским исправама XIII и XIV века, на натписима и у титулама краљева на сликама, реч којом се означава степен сродства (праунук, унук, итд.) налази се испред, а не иза имена претка.

⁴⁶ П. Ј. Поповић, *Краљ Милутин као монах на фрески у Грачаници*, 98; В. Р. Петковић, *Из старог српског живописа. 2. Лик краља Милутина у Грачаници*, 108—109. За њима и Е. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum*, 125.

⁴⁷ С. Радојчић, *Портрети*, 44.

⁴⁸ П. Мијовић, *Царска иконографија у српској средњовековној уметности (III)*, 115—116.

⁴⁹ Б. Бошковић у: *Гласник Скопског научног друштва XV—XVI* (1936) 395. — Аутор је међутим, веровао да су овде биле фигуре неког монаха и калуђерице.

⁵⁰ Да фреска није до краја била изведена па накнадно брисана, показују примери пресликаних фресака у Дечанима и Раваници, испод којих се назире остаци ранијег бојеног слоја, уп. Б. Тодић, *О неким пресликаним портретима у Дечанима*, *Зборник Народног музеја*, XI (1982) 56—57, сл. 3; Д. Тодоровић, *Првобитни изглед ктиторских портрета у Раваници*, *Зограф* 14 (1983) 68—72, сл. 5—6. — Уосталом, Бошковић и Мијовић недвосмислено утврђују да су фигуре рађене само цртежом светлог окера (ср. нап. 48 и 49).

⁵¹ Остатке ових фигура забележио је цртежом најпре П. Поповић (*нав. дело*, т. XXII), а касније, такође цртежом, П. Мијовић (*нав. дело*, т. XII/19) и Б. Живковић (*Грачаница — цртежи фресака*, Београд 1989, с. р.). Оне се најбоље уочавају на фотографији објављеној у књизи *Задужбине Косова*, 111.

⁵² Овде се никако не ради о женској особи, јер све краљице и принцезе у Грачаници (Симонида, Царица, Прњача) носе проломе, отворене, трапезасте, горе назупчане круне. Такву је круну анђео приносио Симониди, као, уосталом, и принцезама на Лози у Пећи.

⁵³ Уп. А. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, London 1971², 98—100. ⁵⁴ Исто, 100.

⁵⁵ I. Spatharakis, *The Portrait in Byzantine Illuminated Manuscripts*, Leiden 1976, 194—195, Fig. 145. ⁵⁶ С. Радојчић, *Портрети*, 20—21; Исти, *Милешева*, Београд 1967, 20; Д. Панић — Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 59—60, т. II; *Манастир Студеница*, Београд 1986, 168—169, сл. 127—128. — У средњовековној грузијској уметности, владари, сами или са члановима породице, најчешће су сликани са молитвено подигнутим рукама, уп. Г. Алибегашвили, *Светский портрет в грузинской средневековой* Тбилиси 1979 (са многобројним примерима).

⁵⁷ I. Spatharakis, *The Portrait*, 67—70, Fig. 38, 39.

городичиним рукама (XV век)⁵⁸; фреска са ликом краља Марка са родитељима на северном зиду припрате Марковог манастира⁵⁹; ктиторска композиција у Раваници (око 1387), на којој кнез Лазар и Милица држе модел цркве, између њих су њихови синови, а одозго их благосиља Христос⁶⁰; такође и представе српског краља Душана и његове жене Јелене, са сином Урошем између себе, док их са неба Христос благосиља обема рукама.⁶¹

Грачаничка слика се разликовала од поменутих примера јасно истакнутом иконографијом божанске инвеституре, усмерене према Милутину и Константину, а у њој посредно учествују и Урош и Јелена. Овакве слике појављују се у српској уметности тек од Милутиновог времена, док су њихови византијски узорци веома стари. Од IX века, када је крунисање постало црквени чин⁶², представе инвеституре владара поклопле су се, на формалним плану, са предавањем инсигнија светитељима⁶³, али и тада оне су се изражавале било формулом симболичног крунисања, било формулом благослова. Изнад цара са подигнутим рукама, у молитви или адорацији, тада се појављује Христос (понекад Богородица или неки други светитељ) који га благосиља или му предаје инсигније царске вла сти: са покривеним рукама, подигнутим у молитви, насликан је цар Алексије I Комнин у Vat. gr. 666, док га одозго благосиља Христос⁶⁴, а цара Константина VII (945—959) Христос крунише, док овај има пригнут став, са рукама испруженим у молитви (Москва, Историјски музеј), као и краљ Рожер на мозаику из Палерма (XII век). Христос може да обавља симболичну инвеституру цара и царице (Роман II и његова жена Јевдокија), цара и његовог сина савладара (Јован и Алексије Комнин, Cod. Vat. Urbin. 2, fol. 19v, XI век)⁶⁵, при чему владарски пар (Роман и Јевдокија) чине сличан гест као Милутин и Константин на грачаничкој фресци. За најраније примере продора овакве иконографије у српску уметност могу се сматрати две иконе, које је краљица Јелена, са синовима Милутином и Драгутином, послала у Ватикан и Бари негде пре 1300. године, при чему је ова друга сачувана само у опису из XVII века.⁶⁶ На ватиканској икони у врху је насликан Христос у сегменту неба како благосиља обема рукама, у средини св. Петар и Павле, а у најнижем реду су Драгутин и Милутин са испруженим рукама и погледом подигнутим ка Христу, док између њих неки папа (св. Силвестар?) благосиља погнуту Јелену. Икона из Барија имала је вероватно сличан изглед, с тим што је посредник између Христа и српских краљева био св. Никола. На овим иконама Христос упућује Милутину и Драгутину само благослов, као што ће то бити и у Ариљу, где Христос Емануил из сегмента неба благосиља обема рукама Драгутинове синове Владислава и Урошица (сл. 5),

Сл. 5. Владислав, Урошић и Христос Емануил, Ариље, 1296.

Fig. 5. Vladislav, Urošić et le Christ Emmanuel, Arilje, 1296.

који су такође представљени с молитвено испруженим рукама, али у чеоном ставу и са нимбовима.⁶⁷

У свом раду о овим и сличним портретима у српској уметности, Гордана Бабић је у њима уочила особен вид божанске инвеституре, где се Христовим благословом, као преко круна на минијатури са Јованом и Алексијем Комнином, одређује поредак наслеђа престола.⁶⁸ Потврђује се то и преко портрета краљева Уроша и Милутина у Богородици Љевишкој, а посебно у Дечанима: овде, над улазом у наос, насликани су (пре краја 1343) краљ Стефан Дечански и његов син краљ Стефан Душан у лако погнутом ставу, са рукама испруженим у молитви и главом подигнутом ка Христу који их благосиља и пре-

ко херувима им пружа свитке.⁶⁹ Међутим, најранија представа симболичне инвеституре владара истовремено Христовим благословом и крунама, као најважнијом инсигнијом, остварена је управо у Грачаници: у ктиторској композицији допојасни Христос благосиља владарски пар и преко анђела шаље круне краљу Милутину и краљици Симониди, а иста схема, уз додатак лороса, понавља се и на Лози Немањића у овој цркви.⁷⁰

3. Заједничке слике краља Милутина и његових синова наследника

У покушају да што јасније разазнамо смисао који је слика овакве садржине — божанска инвеститура владара и његовог наследника — имала у првобитној замисли, неминовно долазимо до питања наслеђа српског престола у доба краља Милутина. О њему је више пута расправљано у нашој историјској науци, а најпотпуније у студији професора Динића, објављеној пре скоро четрдесет година.⁷¹ Дежевским споразумом 1282. краљ Драгутин је предао престо млађем брату, Милутину, с тим што би после његове смрти краљевска круна припала Драгутиновим синовима. Милутиновом женидбом са византијском принцезом 1299. овај споразум је био доведен у питање, јер је Милутинова жеља да престо обезбеди својим синовима постала реална, што је био узрок отвореног и дуготрајног сукоба (1301—1312) између браће. Није познато с каквим је исходом завршен овај рат у погледу будућег наследника престола, мада има наговештаја да је иницијатива прешла на Милутинову страну, чак и на штету његовог сина Стефана, кога је отац дотад фаворизовао. Занимљиво је да се Стефанова побуна (у пролеће 1314) поклопила са почетком остваривања планова да један од синова цара Андроника II и његове жене Ирине (пошто је постало јасно да Симонида не може да има деце) преузме српски престо после Милутинове смрти. Тек када су се овакви планови изјаловили (после 1316), Милутин почиње да истиче, као свог престолонаследника, млађег сина Константина, што се закључује на основу грачаничке *Лозе Немањића* (1318—1321) и несачуваног олтару — Милутиновог поклона Св. Николи у Барију (1319), на коме се помињао и овај његов син.

Овака збивања у вези са Милутиновим престолонаследником у доброј мери потврђују писани извори, правна грађа и слике краља Милутина. Пада у очи, наиме, да се уз овог краља, највећег ктитора међу Немањићима, веома ретко сликају његови синови, што може да изгледа као раскид са традицијом његових претходника. Тако су и Стефан Првовенчани и Урош I сликани са синовима у Милешеву (1222—1228) и Сопоћанима (око 1265), где је местом и инсигнијама јасно истакнут будући

наследник престола. Са синовима је представљен и Драгутин, у Ђурђевим ступовима и Ариљу, док је Милутинов син Стефан насликан и уопште поменут у званичном документу тек у време отвореног рата око одређивања Милутиновог наследника. Наиме, у повељи манастиру Богородице Ратачке (1305) краљ Милутин се обраћа Богородици „сѣ сыномъ монмъ стефаномъ“⁷², и тежи истовремено да га легализује према католичком свету. Године 1309.

⁵⁸ А. Grabar, *L'empereur*, 114.

⁵⁹ В. Ј. Ђурић, *Марков манастир — Охрид*, Зборник за ликовне уметности МС 8 (1972) 131—137.

⁶⁰ С. Радојчић, *Портрети*, 65; Д. Тодоровић, *нав. дело*, сл. 2.

⁶¹ С. Радојчић, *Портрети*, 55; 3. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971, сл. 37.

⁶² А. Grabar, *L'empereur*, 112—114; Ch. Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London 1982, 117—120.

⁶³ Уп. слику предавања круна св. Ђорђу и Димитрију (сл. 6) на икони из Музеја Канелопулос у Атини (крај XIV — поч. XV века), која потпуно одговара инвеститури Милутина и Константина са грачаничке фреске, *Splendeur de Byzance*, Bruxelles 1982, 44, fig. 9.

⁶⁴ А. Grabar, *L'empereur*, 100, pl. XIX/2 (за примере старије од IX века, вид. стр. 99—100).

⁶⁵ О читавом проблему, са примерима, А. Grabar, *исто*, 112—122, pl. XXIV/2, XXV, XXVI/1. — Византијски обрасци ширили су се и у друге европске земље, уп. I. Spatharakis, *The Portrait*, 40—41, Fig. 14.

⁶⁶ М. Татић-Ђурић, *Икона апостола Петра и Павла у Ватикану*, 11—16; В. Томић-Де Муро, *Српске иконе у цркви св. Николе у Барију, Италија*, 113 (где је наведен опис иконе Антонија Беатила из 1620).

⁶⁷ Н. Л. Окунев, *Портреты королев-ктиторов*, 85, т. V; С. Радојчић, *Портрети*, 33—34.

⁶⁸ Г. Бабић, *О портретима у Рамаћи и једном виду инвеституре владара*, Зборник за ликовне уметности МС 15 (1979) 151—176 (о примерима из Ариља, стр. 158). — С. Мандић (*Древник*, Београд 1975, 146—154) изнео је другачију претпоставку: да овакви портрети означавају двојно ктиторство, што заиста јесте чест случај (посебно када се они налазе око улаза), али не и увек.

⁶⁹ Г. Бабић, *исто*, 158—159; Иста, *Les portraits de Dečani representant ensemble Dečanski et Dušan*, Дечани и византијска уметност средином XIV века, Београд 1989, 273—285. О датирању портрета вид. Г. Суботић, *Прилог хронологији дечанског зидног сликарства*, Зборник радова Византолошког института 20 (1981) 126.

⁷⁰ Е. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum*, 25—34, 103—117; Б. Тодић, *Грачаница — сликарство*, 170—173; уп. посебно Ch. Walter, *The Iconographical Sources for the Coronation of Milutin and Simonida at Gračanica*, Византијска уметност почетком XIV века, Београд 1978, 183—200.

⁷¹ М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, Зборник радова Византолошког института 3 (1955) 49—80. Новија истраживања укључена су у текстове С. Ђирковића (*Историја српског народа, I*, Београд 1981, 449—461) и Љ. Максимовића (*Византијски извори за историју народа Југославије, VI*, Београд 1986, 30—62).

⁷² Ф. Miklosich, *Monumenta serbica*, 67—69; о датирању повеље: В. Мошин, *Повеље краља Милутина — дипломатичка анализа*, Историјски часопис XVIII (1971) 63.

даје му на управу Зету, коју је дотле држала краљица Јелена, а којом је сада и он самостално управљао, па су га странци чак сматрали краљем, како је титулисан у једном млетачком документу из 1311/12. године.⁷³ У исто време (између 1309. и 1314) настао је и Стефанов портрет у Богородици Љевишкој у Призрену⁷⁴, у склопу занимљиве групе портрета са краљем Милутином и сликама његових предака.⁷⁵ Следећи стару праксу својих претходника, краљ Милутин постављањем свог портрета крај слика предака, као што то чини преко њиховог набрајања у повељама, истиче овде легитимитет своје власти и право на српски престо.

На владарским сликама у Богородици Љевишкој запажају се, међутим, и важне новине, преко којих се истовремено истичу светородност династије, континуитет наслеђивања престола и божански благослов редоследу у њему. За откривање ове садржине портрета у призренској цркви подједнако су важни избор личности, њихов размештај и натписи који их прате. Овде су насликани само директни Милутинови преци (Симеон Немања, Стефан Првовенчани, Урош I, чији је лик уништен) и син наследник, а придодати су им, са стране, и двојица архиепископа (Сава I и вероватно Сава II, чија фигура такође није сачувана) које је породица дала, чиме је чврсто подвучено јединство црквене и световне власти у српској држави. Насликан на западном зиду са молитвено подигнутим рукама, св. Симеон Немања посредује пред Христом (он је приказан преко пута, над улазом у наос) коме приводи своје потомке, како је и забележено у натпису око његове главе: „Св. Симеон Немања приводи Господу све српске земље ктиторе“ Са његове десне стране је св. Сава, а са леве Стефан Првовенчани и до овога Стефан, Милутинов син. Њима насупрот били су краљ урош I и краљ Милутин, и између њих поменути Христос у попрсју који благосиља обема рукама. Ако је светородност династије показана Немањиним мо нашком фигуром и епитетом испред имена, континуитет краљевске власти истичу владарске исигније и одело Стефана Првовенчаног (вероватно и Уроша I), Милутиновог деде и оца, затим изостављање њихових монашких имена и Урошева титула. Легитимитет преношења власти са оца на сина, почев од Симеона Немање, што својим благословом потврђује Христос, подвучена је и натписима крај портрета владара. Првовенчани је син Стефана Немање и отац краља Уроша:

пръвовѣнчѣни . . . син стаг(о) . . . немање отъц(ь)
 . . . (кра)лѣ уро(ша); Урош је унук светог
 Симеона Немање, син Првовенчаног и отац краља
 Уроша (Милутина) :

стѣфанъ уроша великы
 краа всѣхъ српск(ихъ) зем(а)ь и поморскыхъ внѣкъ
 стаго симеона немање (си)нь (пръв)овѣнчѣниаго к(ра)ла
 (ср)пска(го) стѣфана (отъцъ) (кра)лѣ урош(а); Стефан

Урош II Милутин је праунук Симеона Немање, унук Првовенчаног и син Урошев: ѡ хѣ вѣѣ
 вѣрны самодръжавны и стор(о)дны и бгочтивы стѣпанъ
 урошъ краа всѣхъ српскыхъ земль и поморскыхъ
 прашнѣкъ стаго с(име)она немање внѣкъ пръвовенча-
 наго краа стѣпана сын велик(а)го краа уроша
 зѣтъ великаго цр(а) гръч(с)каго пз(л)еолога кнрѣ
 андрон(и)ка и ктиторъ стаго места стго, док се
 крај Стефана, његовог сина, натпис тек
 делимично очувао: стѣфанъ . . . урош Иако
 због тога не можемо да се ослонимо на натпис⁷⁶, сликом
 (у принчевој туници украшеној двоглавим орловима са
 венцем на глави и жезлом у рукама) и положајем до
 првог српског краља и преко пута оца, Стефан је исто
 тако укључен у директну линију српских владара, као
 очев наследник.

Окончање грађанског рата у Србији, нејасно решено питање Милутиновог наследника и планови за долазак византијских принчева, вероватно су потиснули Стефана у други план, што је изазвало његову неуспелу побуну против оца, тешко физичко кажњавање и интернирање у Цариград, где ће провести седам година.⁷⁷ Карактеристично је да у својим повељама после 1313. краљ Милутин неодређено говори о свом наследнику, али дозвољава да то може да буде и неко „од инога племена“⁷⁸, његове слике не прате портрети предака и потомака, а њиховог помена нема ни у натписима уз његове портрете.⁷⁹

Тек при крају свога живота краљ Милутин почиње да спомиње и свога другог сина, Константина, свакако помишљајући на њега као на свога наследника, иако ни он, као ни раније Стефан, није носио титулу „младог краља“. Измењене околности после 1316, када умире Драгутин, а његов син Владислав бива затворен, одустајање од довођења Андроникових синова Димитрија и Теодора у Србију, одсуство Стефаново из земље и његово ослепљење као коначна препрека да наследи оца, истакли су Константина као јединог могућег наследника. О овом Милутиновом сину историја веома мало зна. Рођен је вероватно у Милутиновом браку са Бугарком Аном Тертер, што би потврђивао његов младићки изглед на *Лози Немањића* у Грачаници⁸⁰; наведен је у Сопоћанском поменику као Стефан Константин⁸¹, а најранији његов тачно датирани помен потиче из 1319. године, када је краљ Милутин послао катедрали у Барију сребрни олтар, а на њему у натпису споменуо и свог сина Константина.⁸² На *Лози Немањића* (сл. 4) у Грачаници (1318—1321), са десне Милутинове стране насликан је Константин (костадинъ снъ стѣфана краа): обучен је у тунику украшену криновима, преко ње носи црвену хламиду са бисерним тавлионом, у левој руци има жезло, десном указује на оца, а на глави му је венац са луком преко темена.⁸³ Константиново место крај Милутина наговештава да је

Сл. 6. Христос, св. Георгије и св. Димитрије, икона, крај XIV — почетак XV века, Атина, Музеј Канелопулос (по: *Splendeur de Byzance*)

Fig. 6. Le Christ, saint Georges et saint Démétrius, icône, fin du XIVe siècle ou début du XVe. Athènes, Musée Kanellopoulos (d'après: *Splendeur de Byzance*)

овде означен као престолонаследник, по аналогiji са Урошем крај Душана на дечанској Лози, мада он то није изгледа и формално био, судећи управо по облику венца и по томе што се у натпису крај њега не помиње никаква титула.

Одсуство историјских података спречава нас да јасније разазнамо Константинов положај за живота краља Милутина. За његовог брата Стефана поуздано знамо да је 1309. добио на управу Зету и крајеве око Скадра, којима је дотад управљала краљица Јелена и који ће се још дуго, како показује Дечанска хрисовуља, помињати под њеним именом.⁸⁴ После Стефановог сукоба са оцем и изгнања у Цариград (1314), овим областима управљао је кефалија више година. Постоје, међутим, наговештаји да их је краљ Милутин у једном тренутку уступио на управу сину Константину⁸⁵, јер је на једном сребрном динару, кованом у Скадру, приказан Dominus гех Constantinus, на престолу, са круном и скиптром. Више историчара сматра да је реч о новцу

и представи Константина, Милутиновог сина, који би у неко непознато време био очев намесник у Зети.⁸⁶ Премда се пред крај Милутиновог живота помињу у Зети кнежеви (жупани) и кефалије⁸⁷, то не искључује могућност да је ова територија била и даље

⁷³ *Историја Црне Горе*, II/1, Титоград 1970, 60; *Историја српског народа*, I, 462 (са изворима и старијом дитературом).

⁷⁴ О овом портрету је опширно писао Ј. Радовановић (*Портрети Немањића у цркви Богородице Љевишке у Призрену*, Старине Косова и Метохије IV—V, 1968—1971, 281—299), али га је погрешно идентификовао као Драгутинов; његову грешку исправља С. Мандић (*Један владарски лик у Богородици Љевишкој*, Зограф 1, 1966, 24—27), што је прихваћено у науци, уп. Д. Панић — Г. Бабић, *Богородица Љевишка*, 60; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, 49, 201—202; *Историја српског народа*, I, 488.

⁷⁵ О портретима Немањића у Богородици Љевишкој писано је више пута; уз радове наведене у претходној напомени, вид. недавно објављене цртеже, са потпунијим читањем натписа: Б. Живковић, *Богородица Љевишка — цртежи фресака*, 50—53.

⁷⁶ Б. Живковић (*Богородица Љевишка — цртежи фресака*, 53) својом реконструкцијом сугерише да натпис уз Стефана гласи „Стефан ... Уроша син...“, што би се уклапало у концепцију влаарских портрета у Љевишкој, али нам се чини да за то нема сигурних основа.

⁷⁷ *Историја српског народа*, I, 462—465 (са најнеопходнијом литературом и изворима); уп. и И. Божић, *О положају Зете у држави Немањића*, *Историјски гласник* 1—2 (1950) 116—119.

⁷⁸ М. Динић, *Однос између краља Милутина и Драгутина*, 79.

⁷⁹ Такав је случај са Жичом (1309—1316), Краљевом црквом (око 1315), Нагоричином (1316—1318), Појава св. Симеона и св. Саве у Краљевој цркви (и нешто касније у Хиландару) чини се да је у вези са њиховим развијеним култовима у овим манастирима, чији су ктитори, потпуно или делимично, они били; уп. другачије мишљење S. Ćurčić, *The Nemanjić Family Tree in the Light of the Ancestral Cuit in the Church of Joachim and Anna at Studenica*, Зборник радова Византолошког института 14—15 (1973) 191—195.

⁸⁰ С. Радојчић, *Портрети*, 27—29; М. Purković, *Two Notes on Medieval Serbian History*, *The Slavonic and East European Review* 29 (1951) 547—549; И. Божић, *Dominus Rex Constantinus*, Зборник Филозофског факултета XII/1 (1974) 434.

⁸¹ С. Новаковић, *Српски поменици XV—XVIII века*, Гласник СУД XLII (1875) 31.

⁸² Олтар није сачуван, али годину даривања је забележио Мавро Орбин (*Краљевство Словена*, Београд 1968, 26, 303), а Константиново име у натпису видео је А. Беатило, В. Томић-Де Муро, *Српске иконе у цркви св. Николе у Барију, Италија*, 112.

⁸³ С. Радојчић, *Портрети*, 39; *Задужбине Косова*, сл. на стр. 108.

⁸⁴ П. Ивић — М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 307; М. Благојевић, *Српско краљевство и „држ ве“ у делу Данила II*, Архиепископ Данило II и његово доба, Београд 1991, 144—145.

⁸⁵ К. Јиречек, *Историја Срба*, I, Београд 1922, 261; *Историја Црне Горе*, II/1, 66; *Историја српског народа*, I, М. Благојевић, *Србија у доба Немањића*, Београд 1989, 118.

⁸⁶ Уп. И. Божић, *Dominus Rex Constantinus*, 433—440 (са старијом литературом); *Историја Црне Горе*, II/1, 66.

⁸⁷ *Историја Црне Горе*, II/1, 66—67.

поверавана младим принчевима, са титулом „младог краља" или без ње. Да би Константин на поменутом динару могао бити млађи Милутинов син наговештава и његова титула »гех«, коју су Венецијанци давали и Стефану док је управљао Зетом.

Оскудни извори о намерама краља Милутина да пред крај живота истакне сина Константина за свога наследника објашњавали би првобитну концепцију слике на источном зиду грачаничке припрате (сл. 2). Чином божанске инвеституре, у присуству родитеља, већ посвећених монаха, таква намера добила би легалан облик. Само концепцијом ове инвеституре српског краља и његовог наследника, са истицањем права преласка краљевске власти са оца на сина, можемо објаснити световна имена и титуле крај монашких портрета Уроша и Јелене. Ако смо напред, колико је то било потребно, расправљали о натпису крај Урошевог лика, овде ћемо се укратко осврнути на натпис уз Јелену. За живота она је увек титулисана као краљица⁸⁸, чак и после монашења (Св. Срђ и Вакх на Бојани, 1290, и на Милутиновом натпису о обнови цркве из 1318)⁸⁹, а тако је и на сликама где је приказана као монахиња, у Ђурђевим ступовима (*ЈЕЛЕНА ВЕЛИКА КРАЛИЦА*) и Ариљу (*ЈЕЛЕНА КРАЛИЦА ВЪСЕ СРПСКИЕ ЗЕМЛЕ*).⁹⁰ Изузетак је само њена слика у спољној припрати Сопоћана (1338—1346), где је Јелена означена само као монахиња. Фреска у Грачаници представља њен први посмртни портрет и овде је она први пут названа светом. Њена титула, међутим, разликује се од свих дотадашњих, сачуваних у писмима, повељама, натписима и на сликама: она је *СТА ЈЕЛЕНА ПРЪВИСОКА И САМОДЪРЖАВНА КРАЛИЦА*. Такву титулу Јелена није носила за живота. Епитет „превисоки" среће се у титулатури српских краљева обично у хагиографијама⁹¹, а у својим повељама краљеви тако називају своје претке и родитеље⁹², мада се тај термин среће уз Милутина и у натписима у Муштушту и Нагоричину.⁹³ Други део Јеленине титуле са грачаничке фреске — самодржавна — макар га не срећемо у њеним исправама, доста је чест у повељама српских краљева, почев од Стефана Првовенчаног. Како је већ одавно показано, он у Србији није прост превод византијског термина и титуле „автократор", већ је означавао суверенитет владоца.⁹⁴ Јелена је доиста у својој области или „држави" имала стварну власт, она јесте била „самодржавна краљица"⁹⁵, али не и неприкосновени владар, да би тај епитет ушао у њену званичну титулу.

Ако овде и занемаримо необичан облик титуле, јер за нашу тему он нема превлађујући значај, остаје неоспорна чињеница да су у Грачаници Урош и Јелена приказани као свети монаси, али са световним именима и титулама које истичу њихово краљевско достојанство. Чини нам се да се то може обја-

снити првобитном концепцијом читаве слике, која је требало да садржи и портрете краља Милутина и његовог сина Константина. Слика је очигледно приказивала инвеституру Милутина и Константина и континуитет краљевске власти са једне на другу и трећу генерацију, што је требало остварити преко особене иконографске формуле и натписима крај представљених ликова. Да ли је при том краљ Милутин случајно крај свога оца Уроша, а Константин поред Јелене, и није ли сликом забележена чињеница да је Константину предата на управу Зета, некадашња Јеленина „држава"?

Међу сликама којима је истицан континуитет краљевске власти у Србији, а у вези са овом грачаничком фреском, треба се сетити (јер нова читања натписа крај портрета у Милешеви још нису објављена)^{95а} у првом реду јужног параклиса спољне припрате у Студеници (око 1233—1234), где су у ктиторској композицији насликани св. Симеон Немања, Стефан Првовенчани и Радослав (или Владислав) са женом.⁹⁶ Премда су прва двојица приказана као монаси, они носе владарске венце, крај Стефана су само световно име и владарска титула, а крај свих је истакнут међусобни родбински однос. Уколико се прихвати идентификација ктитора са краљем Владиславом, који је крајем 1233. или почетком 1234. сменио свог старијег брата, легитимно изабраног краља, лакше је објаснити појаву ових инсигнија и изостављање монашког имена крај Првовенчаног. Оваквим сликама истицано је изгледа и оправдавано право на престо у српској владарској иконографији у спорним случајевима заобилажења прворођеног наследника престола. Од других владарских слика из XIII века, са поворком Немањића, истичемо Драгутинову капелу у Ђурђевим ступовима, где су Драгутин и Милутин означени као краљеви и уз обојицу је подвучено да су синови „светог великог краља Уроша", што би могло да се тумачи као одраз одлука Дежевског сабора.⁹⁷ Милутинове претензије да поништи одлуке овог сабора и истакне свог сина као наследника исказане су, видели смо, у Богородици Љевишкој другачијом иконографијом, али на начин који чува старе облике: у припрати су приказани сви директни краљеви преци, као и његов син, са натписима у којима је означено њихово место у генеалогичкој породице од Немање до Милутина, а као новост појављује се то што су сви, вероватно и Урош I (осим светог родоначелника), приказани са својим владарским титулама и са владарским инсигнијама, што представља потпуније решење у односу на оно из Студенице. У том смислу и грачаничку *Лозу Немањића* треба посматрати као следећу фазу у развоју српске владарске слике, директно зависне од оне у Призрену. Не у смислу иконографског облика⁹⁸, јер се њоме

Сл. 7. Краљ Милутин, Грачаница, 1318—1321.

Fig. 7. Le roi Milutin, Gračanica, 1318—1321.

у Грачаници уводи нова формула заснована на старозаветним узорима — чему је, иначе, српска средина била веома склона — већ у оним тачкама на које се ослања владарска идеологија: родоначелник породице приказан је и у Призрену и у Грачаници са подигнутим рукама, у ставу молитве и препоруке, припадници директне владарске линије насликани су један изнад другог и само они са ореолом око главе, уз Саву I и Саву II⁹⁹, како је то било и у Љевишкој, сви су у владарском оделу (чак и Немања) и са ознакама краљевске власти и најчешће са подвученим сродством према оцу. Формално поређење Лозе Немањића са Лозом Јесејевом дозволило је увођење и других чланова породице, у споредне линије генеалогског стабла, а међу њима и Милутиновог сина Константина, предодређеног, местом на слици, за очевог наследника. Христов благослов из Љевишке допуњен је овде

инвеституром преко анђела који краљу приносе лорос и круну.

Остаће још увек непознато зашто је у току сликања измењена композиција на северном делу источног зида грачаничке припрате. Да ли се божанска инвеститура краља Милутина и његовог сина преко круна које им је предавао Христос Емануил показала неприкладном, пошто Константин, вероватно, никада није и званично постао „млади краљ“? Да ли је за слику те инвеституре и поредак наслеђа престола пронађен бољи облик у виду Лозе

⁸⁸ Уп. С. Станојевић у: Глас СКА 92 (1913) 148 и Глас СКА 106 (1923) 37; Г. Суботић, *Краљица Јелена Анжујска — ктитор црквених споменика у Приморју*, Историјски гласник 1—2 (1958) 131—147.

⁸⁹ Г. Суботић, *исто*, 142—143. На несачуваној икони из Барија (В. Томић-Де Муро, *Српске иконе у цркви св. Николе у Барију, Италија*, 113) Јелена је такође била обележена као краљица, али је непознато из ког је периода живота потицала ова њена слика.

⁹⁰ Уп. Н. А. Окунев. *Портреты королей-ктиторов*, 83, т. IV; С. Радојчић, *Портрети*, 27; М. Кашанин, *Портрет једне српске краљице*, Време, 11—14. април 1931.

⁹¹ Уп. Архиепископ Данило, *Животи краљева и архиепископа српских* (превео Л. Мирковић), Београд 1935, 3, 37, 69, 70, 72 и даље.

⁹² Ф. Miklosich, *Monumenta serbica*, 110, 121; П. Ивић — М. Грковић, *Дечанске хрисовуље*, 60.

⁹³ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 46, 48.

⁹⁴ Г. Острогорски, *Автократор и самодржац*, 141—160. Закључак аутора да је ову титулу у Србији носио само стварни владалац свих српских земаља, а не и други чланови владарског дома, објашњава зашто у Јелениним повељама и другим исправама она изостаје и утолико је чуднија њена појава на грачаничкој фресци⁹⁵ М. Благојевић, *Српско краљевство и „државе“ делу Данила II*, 143—145.

^{95a} Док се овај рад налазио у штампи, натписи из Милешеве су објављени: Ђ. Трифуновић, *Натписи уз портрете у манастиру Милешеву*, Књижевност и језик XXXIX (1992) 91—100.

⁹⁶ О овим сликама вид. С. Смирнов — Б. Бошковић, *Необјављене фреске XIII века у ризници манастира Студенице*, Старице VIII—IX (1933—1934) 346; С. Мандић, *Древник*, 9—18; Р. Николић, *Ко је ктитор припрате Богородичине цркве у Студеници*, Саопштења XIII (1981) 57—66; V. J. Djurić, *Le nouveau Joasaph*, 102.

⁹⁷ Фреске је први описао А. Гиљфердинг и објавио њихове натписе (*Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, 129—130), а датирао их је С. Радојчић, *Портрети*, 27—28.

⁹⁸ О Лози Немањића у Грачаници и иконографском пореклу њеног облика писано је више пута: С. Радојчић, *Портрети*, 38—44; V. J. Djurić, *Loza Nemanjića u starom srpskom slikarstvu*, Зборник радова I конгреса Савеза друштва историчара уметности СФРЈ, Охрид 1976, 53—55; Е. Haustein, *Der Nemanjidenstammbaum*, 20—43, 202—210 et passim; Б. Тодић, *Грачаница — сликарство*, 173—178.

⁹⁹ На ову појединост обратила је пажњу Ева Хауштајн, *Der Nemanjidenstammbaum*, 99.

Немањића (сл. 4), па је она на северном делу зида постала сувишна? Или је, можда, постојао неки трећи, данас нама непознати разлог. У сваком случају, првобитна замисао слике остала је забележена само цртежом (сл. 2), па је њен средишњи део, са Милутином и Константином, одмах премазан плавом бојом позадине, а уместо круна, Христу Емануилу су у руке стављене монашке ризе, које је овај сада пружао светим монасима Јелени и Урошу (сл. 3). Такво, изнуђено иконографско решење, остало је усамљено у византијској уметности, мада се прикључује оним представама у којима Христос предаје различите инсигније и знакове достојанства: владарске круне, архијерејску митру, игумански штап и друге,

познате са многобројних примера. Решење из Грачанице може се објаснити обредом монашења и примања мале и велике схиме, када се наглашава да монах прима нову одећу из руке свештеника као из руке самога Христа и у његовом невидљивом присуству.¹⁰⁰ А као чињеница да Христос Емануил првобитно није био замишљен у вези са Јеленом и Урошем, остао је да сведочи његов положај између њих двоје (сл. 1), а не и изнад њих, како би требало да изгледа уобичајено решење са Христовим попрсјем у сцени инвеституре.

¹⁰⁰ Л. Мирковић, *Православна литургија. Други, посебни део*, Београд 1983³, 166—169.

Le roi Milutin avec son fils Konstantin et ses parents — religieux canonisés sur une fresque de Gračanica

BRANISLAV TODIĆ

L'objet d'analyse de cette étude est d'identifier deux portraits de religieux (fig. 1), peints sur le mur oriental du narthex de Gračanica, et d'interpréter la fresque qui, à l'origine, était conçue à cet endroit.

1. Portraits du roi Uroš en moine et de la reine Hélène en religieuse

Sur cette peinture murale, décorant l'église du monastère de Gračanica, fondation du roi Milutin (1282—1321), on peut voir actuellement la mère de ce roi, Hélène, habillée en religieuse et un moine. Entre ces deux personnages est figuré le Christ Emmanuel en buste qui leur présente l'habit religieux. L'inscription que l'on lit sur cette peinture dit: «Saint Etienne Uroš, roi de tous les pays serbes et maritimes, petitfils du roi Etienne le Premier couronné». Tandis que l'identité d'Hélène est incontestable, certains chercheurs considèrent, par contre, qu'il s'agit de Milutin, étant donné que celui était un des petitsfils d'Etienne le Premier couronné, mais, à la différence de son père, il ne s'est jamais fait moine. Nous considérons que la fresque n'est pas postérieure au reste de la décoration peinte de Gračanica et qu'elle a été exécutée en même temps que toutes les autres (entre 1318 et 1321); ensuite, que le moine peint ici ne ressemble pas à Milutin, tel qu'il est peint sur de nombreux portraits, et qu'il se rapproche beaucoup plus de ceux qui évoquent Uroš Ier (surtout par la forme de la barbe qui, dans l'art médiéval était la caractéristique la plus importante des personnages

masculins, qu'ils soient laïcs ou ecclésiastiques); enfin, que l'inscription, en tant qu'argument clé, invoquée par ceux qui identifient le moine peint avec Milutin, ne contient aucun des titres portés par ce roi: elle ne fait que résumer le long titre du roi Uroš Ier qui accompagne le portrait de celui-ci à l'église de la Vierge Ljeviška (décorée entre 1309 et 1314). C'est pourquoi nous croyons que c'est Uroš Ier qui a été représenté ici et que ce portrait date de la même période que le reste de la décoration peinte (1318—1321); quant à la parenté entre lui et le roi Etienne le Premier couronné, telle qu'elle est définie dans l'inscription en question, elle est inexacte.

2. Investiture symbolique du roi Milutin et de Konstantin

Pour expliquer la conception originelle de l'image, nous avons eu recours à deux figures masculines, représentées seulement par le dessin entre Hélène et 'Uroš Ier, l'une jeune et imberbe et l'autre à la barbe longue, la tête cernée de couronne et les bras levés, dans une attitude de prière, vers le Christ qui leur a envoyé des couronnes (représentées, elles aussi, simplement par le dessin). On reconnaît dans les deux figures le roi Milutin et son fils Konstantin et l'on peut interpréter la composition en nous référant aux nombreux analogues dans l'art byzantin et dans l'art serbe, par le thème d'investiture symbolique du roi serbe et de son fils, accomplie par le Christ, en présence des saints parents du roi, Hélène et Uroš, religieux canonisés (fig. 2).

3. *Portraits du roi Milutin représenté avec ses filshéritiers*

La question de succession sur le trône de Serbie à l'époque du roi Milutin est intéressante et assez difficile à comprendre. Les conditions insuffisamment éclaircies sous lesquelles Milutin se fit céder le trône par Dragutin, son frère aîné, et son insistance à assurer le trône à ses fils eurent pour résultat une guerre civile, longue de plusieurs années, ce qui fit que les peintures représentant ensemble Milutin et ses fils sont extrêmement rares, de même que la mention de leurs noms dans les papiers officiels. Etienne, fils aîné de Milutin ne fut mentionné dans un document qu'en 1305 et ne fut peint avec les autres membres de la dynastie des Némanides à la Vierge Ljeviška qu'au moment où les luttes de succession battaient leur plein en Serbie. Étant donné qu'après la fin de cette guerre Etienne s'insurgea contre son père, raison pour laquelle il fut aveuglé et déporté à Constantinople, les peintures exécutées par la suite sur les murs des églises serbes représentaient, pendant des années, Milutin tout seul, sans ses fils. Ce n'est qu'après la mort de son frère Dragutin, en 1316, et la disparition définitive ou temporaire des fils de celui-ci de la scène politique que Milutin commença à mentionner comme son héritier Konstantin, son fils cadet. Tout comme auparavant Etienne, tant qu'il était considéré comme prince héritier, Konstantin se vit confier le gouvernement de la province de Zeta, autrefois dans la tenure de la reine Hélène. Il semble qu'il y forgeât même sa propre monnaie. Son père le mentionna en 1319 dans l'inscription figurant sur l'autel en argent qu'il offrit à la

cathédrale de Bari; en même temps il fut représenté dans l'arbre généalogique des Némanides à la droite de Milutin (fig. 4), endroit réservé au prince héritier. Dans la composition originellement conçue dans le narthex de Gračanica et qui faisait pendant à l'arbre généalogique des Némanides, l'idée de la succession fut mise en relief avec encore plus de netteté: le roi Milutin et son fils Konstantin recevaient leurs couronnes du Christ, en présence des parents du roi, religieux déjà canonisés (fig. 2); ce n'est qu'ainsi que l'on peut expliquer la mention de leurs noms laïcs et de leurs titres princiers. De cette manière on soulignait la continuité du pouvoir à travers trois générations de princes. Il est intéressant que dans toutes les situations où la succession sur le trône serbe était contestée — fait évident à Mileševa (1222—1228), dans la chapelle méridionale de l'église de la Vierge à Studenica (1234—1235), à la Vierge Ljeviška de Prizren (1309—1314) et ailleurs aussi — la représentation du prince régnant et de son fils était accompagnée de celle de leurs aïeux et d'amples inscriptions d'ordre généalogique. On ignore toujours la raison pour laquelle cette composition à Gračanica demeura inachevée et cela nous autorise à proposer plusieurs explications possibles. De toute façon, la conception originelle de la partie centrale de cette composition n'était restée qu'à l'état de dessin (fig. 2), si bien qu'il a été facile de recouvrir cette partie de la même couleur bleue que le fond de l'image et de mettre entre les mains du Christ, au lieu des couronnes destinées à Milutin et à Konstantin, que étaient esquissés au milieu de la fresque, les habits de moine présentés désormais par le fils de Dieu aux religieux canonisés, saints Hélène et Uroš (figs. 1, 3).